

El sector de l'energia. Dinàmiques d'una corrupció controlada.

*El sector de la energia.
Dinámicas de una corrupción controlada.*

Energy sector. Controlled corruption dynamics

Alfons Pérez

El present article vol caracteritzar i visibilitzar les pràctiques fraudulentades del sector energètic en tres vessants diferents: les relacions geopolítiques, la liberalització dels mercats i el vincle de la classe política i el poder corporatiu. L'article conté casos documentats que demostren el risc patent i latent de corrupció per l'elevada concentració de poder del sector energètic. A més, aquests casos formen part d'una dinàmica general que prioritza la consecució del recurs energètic, i el benefici que se'n deriva, legitimant, nodrint i fins i tot promovent la corrupció controlada, és a dir, aquella corrupció previsible que pot assimilar el sistema econòmic i que està sota el control de les elits.

El presente artículo quiere caracterizar y visibilizar las prácticas fraudulentades del sector energético en tres vertientes diferentes: las relaciones geopolíticas, la liberación de los mercados i el vínculo de la clase política y el poder corporativo. El artículo contiene casos documentados que demuestran el riesgo patente y latente de corrupción por la elevada concentración de poder del sector energético. Además, estos casos forman parte de una dinámica general que prioriza la consecució del recurso energético, y el beneficio que de él se deriva, legitimando, nutriendo y hasta el punto de promover la corrupció controlada, es decir, aquella corrupció previsible que puede asimilar el sistema económico i que está bajo el control de las élites.

The present article aims to characterize and visualize the fraudulent practices within the energy sector in three different areas: geopolitical relations, liberalization of markets and the bond between politicians and the power held by corporations. The article contains documented cases that demonstrate the patent and latent risk of corruption by the high concentration of power in the energy sector. Moreover, these cases are part of a general dynamic that prioritizes the achievement of energy resources and the obtained benefits from legitimizing, nurturing and even promoting controlled corruption, namely that kind of predictable corruption that the economic system can assimilate under the control of elites.

Paraules clau / Palabras clave / Keywords

Corrupció controlada, geopolítica, liberalització, poder, influència. / Corrupción controlada, geopolítica, liberación, poder, influencia / Controlled corruption, geopolitics, liberalization, power, influence.

El sector de l'energia. Dinàmiques d'una corrupció controlada.

Alfons Pérez
Investigador a l'Observatori del Deute en la Globalització.
Barcelona
alfons.perez@odg.cat

1. Introducció

El sector de l'energia, entès de manera àmplia com les activitats primàries, secundàries i terciàries destinades a la producció, transport, innovació, maneig i venda de productes energètics; és indiscutiblement un sector estratègic i cabdal per les economies de creixement. La pràctica totalitat dels models energètics a nivell global responen a la forta dependència dels combustibles fòssils, els sistemes centralitzats de producció i l'alta concentració de poder en les empreses energètiques privades o públiques que hi participen.

El present article pretén fer visible les dinàmiques establertes en el sector energètic que perpetuen pràctiques fraudulentament i corruptes, a través de tres exemples ben diferenciats: i) com règims autoritaris i «cleptocràtics» es nodreixen o es forgen amb els beneficis de l'exportació de recursos energètics ii) com la liberalització dels mercats energètics i la lògica financera ha introduït nous patrons de frau i iii) com habitualment els representats polítics de primera línia passen al sector privat i a les empreses energètiques, amb un risc manifest de connivència, prevaricació i tràfic d'influències.

2. La corrupció controlada: acceptant el frau previsible.

Una de les definicions més esteses de corrupció és la de Transparència Internacional, que la defineix com "l'abús del poder confiat pel benefici privat". Malgrat la definició té una connotació clarament negativa l'*Anti-corruption Resource Center U4* en fa una classificació interessant fent èmfasi que hi ha un "abús de poder" que pot ser acceptat.

L'*U4* ens diu que la corrupció pot ser controlada o descontrolada. La corrupció controlada és una corrupció centralitzada, co-orientada i disciplinada, on les elits governants exerceixen un estricte control dels processos i procediments de corrupció. En la corrupció controlada no s'impedeixen les inversions ni el comerç, i fins i tot es poden pronosticar i estimar el nivell de corrupció i incloure'ls com a despesa mesurable.

D'altra banda, la corrupció descontrolada respon al desordre, a la irregularitat i a la descentralització. En els països amb corrupció descontrolada, aquesta acostuma a ser més comuna i imprevisible, les elits no dirigeixen *qui guanya qué de qui*. Aquest tipus de corrupció és generalment considerada més nociva per a l'economia d'un país, tot i que la corrupció controlada té efectes a llarg termini.

D'aquesta classificació se'n deriva que el "fet corrupte" no és quelcom aïllat, puntual i discontinu, sinó sistèmic, integrat i fins i tot mesurable; i només esdevé un problema per al sistema econòmic quan no és controlat per les elits. Fins i tot el mateix Winston Churchill afirmava que "un mínim de corrupció serveix com a lubricant benèfic pel funcionament de la màquina de la democràcia" (Piergiorgio, 2012)

En conseqüència, si el sector energètic mou bilions de *petrodòlars*, *gasodòlars* i *carbodòlars* anuals; és el motor de la producció de béns i serveis i cabdal pel sistema econòmic; i té un abast geopolític global; també està sotmés a forts interessos estratègics per part dels estats i/o de les corporacions. Aleshores, si "el fi justifica els mitjans", fent referència a Nicolás Maquiavel, la consecució del recurs energètic i el benefici que se'n deriva estan per sobre de la praxis emprada.

A continuació doncs, analitzarem la corrupció controlada del sector a través de tres casos.

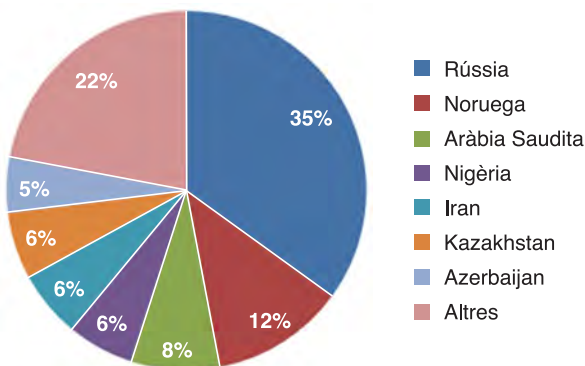
3. El subministrament de combustibles fòssils a la Unió Europea: finançant governs corruptes.

El 2 de gener de 2006 Rússia va tancar l'aixeta del subministrament de gas a Europa en el seu pas per Ucraïna per unes fortes discrepàncies sobre el preu de venda del gas a l'Estat ucraïnès. Aquest fet va fer saltar les alarmes a la Unió Europea per la seva alta dependència del gas rus. De fet, l'any 2012, 6 països encara depenien totalment de la importació de gas de Rússia (UE, 2013) (Finlàndia, Bulgària, Eslovàquia, Letònia, Estònia i Lituània).

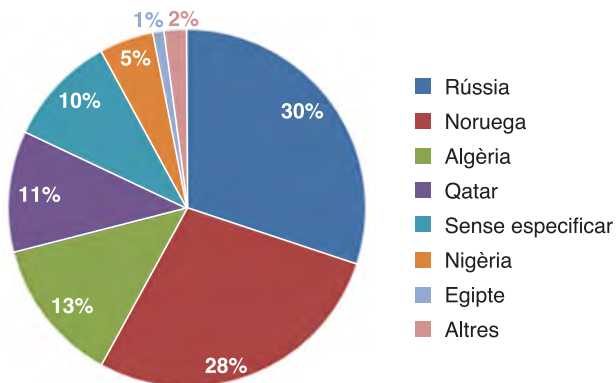
Aquesta fita marca un abans i un després en l'estratègia de la UE per assegurar el subministrament d'energia. Així es va reforçar i impulsar la Política de Seguretat Energètica de la Unió Europea, un conjunt de polítiques que volen 1) diversificar l'alta dependència de Rússia 2) intensificar el rol de Nord-Àfrica 3) mobilitzar les inversions necessàries a través dels bancs públics europeus.

Si ampliem l'anàlisi a altres combustibles fòssils podem observar que en l'any 2011 Rússia segueix sent el major exportador de petroli, gas i carbó a la Unió Europea.

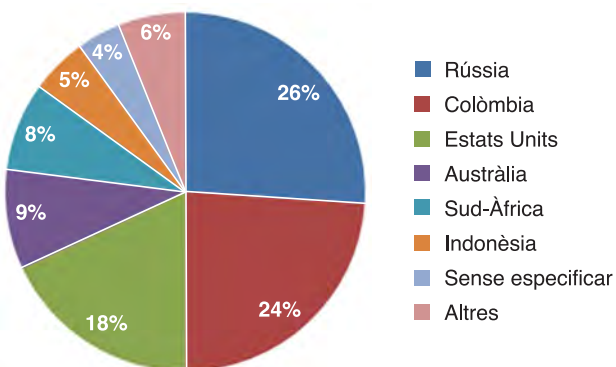
Petroli
Imports per país d'origen,
2011

Gas Natural
Imports per país d'origen,
2011

Carbó
Imports per país d'origen,
2011

El subministrament de combustibles fòssils a la Unió Europea.
Elaboració pròpia. Font: Statistical pocketbook, 2013. Energy in figures.

L'afany per la diversificació de la UE però, ha provocat que s'accentuïn o s'estableixin noves relacions energètiques amb països com Líbia, Iraq, Nigèria, Uzbekistan, Kazakshtan o Azerbaidjan.

En aquest sentit, cal veure quines dinàmiques s'alimenten amb la nova relació d'intercanvi de combustible-euros. Si ens referim, per exemple, a l'informe "*Corruption trends in the Middle East and North Africa Region (2007-2011)*" (2012) que analitza la corrupció a l'Orient Mitjà, trobarem que es dedica una part a l'anàlisi dels beneficis del petroli. Dins de l'informe es menciona l'estudi "*Revenue Watch (2011)*" (2012) on s'apunta que els beneficis del petroli «han encoratjat clientelisme, alimentat corrupció i han minat les institucions estatals. Específicament, existeix un prevalent consens que els beneficis del petroli promouen autoritarisme, amb governs centralitzant poder per mantenir el control dels ingressos.»

El mateix informe conclou pel cas de Líbia que «com a element vital de l'economia del país, els ingressos del petroli han contribuït al desenvolupament de patrons específics de corrupció».

Aquestes traçades de corrupció controlada i el risc de "males pràctiques" en un sector tan important, s'estenen des de la concessió de llicències i la signatura dels contractes fins al rol de l'emmagatzematge, l'exportació i la importació de recursos energètics. A Nigèria, per exemple, l'any 2007 els beneficis del petroli suposaven un 85% dels ingressos del govern i un 99% de les exportacions (Gillies, 2009). Des de l'any 1970 es calcula que el Govern nigerià ha rebut més de 400 mil milions de dòlars dels ingressos del petroli i, en canvi, els estàndards de vida de la població han empitjorat. En l'any 2008, Albert Jackson Stanley de *Kellogg, Brown and Root*, una empresa dels EEUU de serveis pel sector petrolier, va ser declarada culpable de pagar 180 milions de dòlars en suborns a la Nigerian National Petroleum Corporation (NNPC), al Ministeri del Petroli i a d'altres governants per tal de garantir quatre contractes d'un import total de més de 6.000 milions de dòlars per construir instal·lacions de gas natural líquid (Gillies, 2009).

Els plans futurs de la UE dins la política de seguretat energètica accentuaran aquestes dinàmiques. Projectes com el *Trans-saharan gas pipeline*, que hauria de dur gas des del Delta del Níger, Nigèria, fins als gasoductes existents a Argèlia, en són un clar exemple. El *Trans-saharan gas pipeline* però, és un projecte que encara requereix grans quantitats d'inversió per a la seva materialització. La connexió amb els hidrocarburs del mar Caspi, en canvi, a través de l'*Eurocaspien gas pipeline*, permetrà portar gas des d'Azerbaidjan fins a Itàlia. Aquest complex i costós projecte s'iniciarà el proper 2015 i compta amb el reconeixement com a *projecte d'interès comú* de la UE (European Commission, 2013) i mobilitzarà fons dels principals bancs públics europeus.

Projecte Eurocaspien gas pipeline.

Més enllà de l'oportunitat o no de la (mega)infraestructura, el gasoducte soldarà físicament les economies azeri i europea. Els 16.000 milions de metres cúbics de gas a l'any (Mm^3/a) que es calcula podria subministrar el gasoducte beneficiaria principalment la República d'Azerbaidjan, governada des de l'any 91 per la dinastia familiar dels Aliyev, un règim despòtic i *cleptocràtic* amb més de 100 presos polítics, la majoria defensors dels drets humans i les llibertats democràtiques (The list of political prisoners in Azerbaijan, 2014). El seu president Ilham Aliyev, va ser anomenat per Transparència Internacional com "corrupte de l'any 2012" (Coalson, 2013).

Trobada entre Barroso i Aliyev, 21 de juny de 2013.

Conegut per les seves pràctiques corruptes, el govern azerí intenta netejar la seva imatge a nivell internacional amb la creació de *lobbies* com la *The European Azerbaijan Society*, una organització registrada al Regne Unit que celebra luxosos esdeveniments socials a Europa, a més de patrocinar equips de futbol com l'Atlético de Madrid.

En definitiva, sembla que allò que digué Franklin Delano Roosevelt sobre el dictador nicaragüenc Anastasio Somoza : "pot ser un fill de puta, però és el nostre fill de puta", és a dir, està amb nosaltres, està sota control; es pot aplicar també a la política de seguretat energètica europea. Els plans de diversificació energètica de la UE i les infraestructures projectades poden establir relacions amb un alt risc de corrupció controlada pels propers 30 anys.

4. La lògica dels mercats i les finances: accelerant la consecució de beneficis.

La liberalització del sector elèctric ha comportat la creació de mercats elèctrics i l'entrada de la lògica financera. El mercat, on es compren i venen els kwh necessaris per a fer confluïr l'oferta i la demanda, sovint es considera com el millor gestor pel sector elèctric ja que la lliure competència entre els actors que hi interactuen n'afavoreix la consecució dels millors serveis al millor preu, sense necessitat de la intervenció dels Estats, i acabant amb els monopolis estatals o privats.

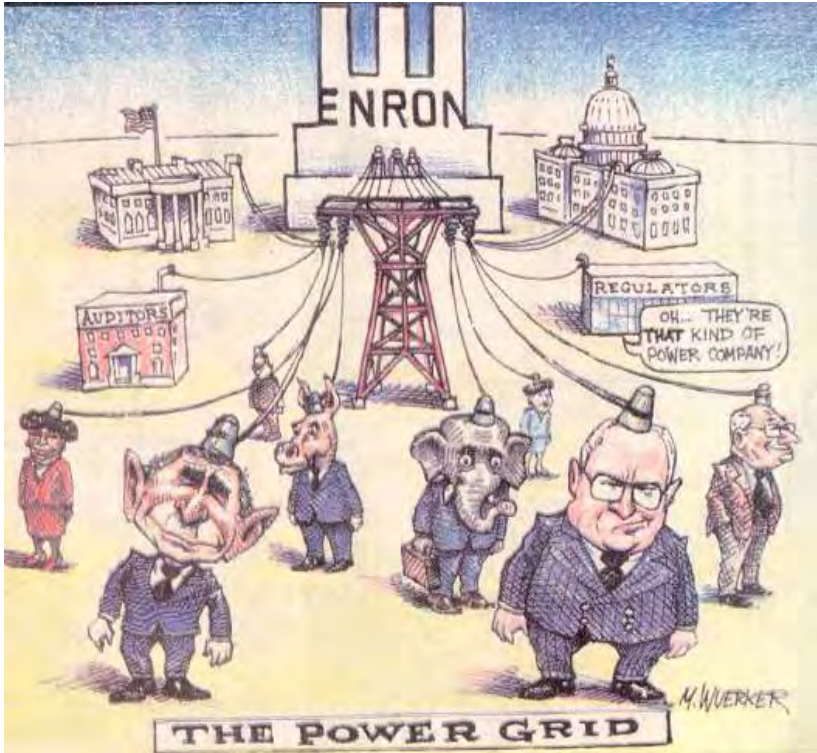
Tanmateix, la lliure competència ha comportat la rebaixa dels estàndards (laborals, ambientals) i un progressiu descens de la rendibilitat de les inversions. La preferència de les empreses del sector per el lliurament de beneficis trimestrals als seus accionistes ha fet passar a segon terme la inversió en infraestructures, manteniment, recerca i desenvolupament. D'altra banda, l'obtenció de guanys s'ha reconduït cap a l'especulació en el valor dels diferents actius a partir de les diferències de preus, per exemple, del petroli. La necessitat d'extraure beneficis a molt curt termini ha facilitat l'entrada d'instruments financers com els futurs, les opcions i els swaps.

La mateixa lògica ha impulsat la recompra d'accions per fer-ne augmentar el valor. Així tenim, per exemple, que de l'any 2000 al 2009, Exxon Mobil va gastar uns 167,3 mil milions de dòlars per recomprar les seves pròpies accions tot i que existia la necessitat de realitzar grans inversions en energies alternatives.

Chevron i Conoco-Phillips també van recomprar les seves accions durant el mateix període gastant 26.800 milions de dòlars i 18.100 milions de dòlars respectivament. L'any 2005, les sis companyies petrolieres internacionals més importants van invertir 54 mil milions de dòlars en la producció però van pagar 71 mil milions de dòlars als accionistes en forma de recompra d'accions i dividendes. En el mateix any, British Petroleum va guanyar 2.970 milions de dòlars del comerç de derivats, amb 1.550 milions de dòlars procedents del mercat de petroli i 1.310 milions de dòlars en el gas natural, representant una cinquena part dels beneficis de l'empresa. (Hildyard, Lohmann, & Sexton, 2012)

D'aquesta manera les grans corporacions energètiques, han patit un procés d'*hibridació*, deixant de ser únicament especialistes en el sector de la seva activitat i convertint-se en agents de mercat, introduint així noves lògiques desvinculades de l'activitat productiva i/o la satisfacció d'un servei.

El cas més paradigmàtic de la irrupció d'aquesta lògica és el d'ENRON i la seva responsabilitat en les apagades a l'estat de Califòrnia, EE.UU. L'any 2000 Califòrnia va patir una onada de calor que va anar acompanyada de talls en el subministrament elèctric. Els talls van afectar més de 2.000.000 d'usuaris i es van convertir en un autèntic malson per al govern californià. Fins i tot el seu governador, Gray Davis, es va veure obligat a declarar l'estat d'emergència. Ara bé, el que ningú imaginava és que darrere aquests incidents i hagués una acció deliberada de manipulació del mercat elèctric a fi i efecte de maximitzar els beneficis de la venda d'energia, constituint així un dels majors escàndols de corrupció en el sector a nivell mundial.

La “xarxa elèctrica” de l’empresa ENRON

El frau va ser possible perquè l’any 1996 Califòrnia va aprovar la liberalització del sector per abandonar el sistema de monopolis regulats adduint que això milloraria els preus i donaria als consumidors la possibilitat de triar entre més opcions. Aquest fet va provocar l’entrada de 5 grans empreses majoristes que en un període curt de temps es van fer amb gran part de la producció elèctrica de l’estat. Aquest fet, els va atorgar un control sobre les diferents parts del sistema i la capacitat potencial de manipular l’oferta de kwh en el mercat per fer incrementar el preu, és a dir, tenien el potencial de generar escassetat. De juliol a desembre de l’any 2000, l’operador de la xarxa va declarar vuit emergències energètiques i les empreses van informar que les seves unitats no podien posar-se en marxa degut a problemes tècnics. En 22 situacions

d'emergència més, les empreses simplement van tancar les plantes. En el moment de les apagades Califòrnia tenia una potència de generació de 45GW i la demanda era del 28GW, suposant un 62% de la màxima capacitat de generació, és a dir, la demanda podia ser satisfeta sense cap problema.

Ara bé, l'escàndol no es va destapar fins que el Fiscal General de Califòrnia va obligar a Enron a entregar lliurar els seus informes interns. En els informes es detallava les estratègies per manipular els mercats d'electricitat de Califòrnia. Enron havia batejat amb diferents noms Fat Boy, Get Shorty, Death Star, Ricochet, Ping Pong, Black Widow, Big Foot, Red Congo, Cong Catcher; els diferents procediments fraudulents. Les estratègies anaven des de retenir l'electricitat perquè pugés de preu; la compra i venda en el mateix temps d'una quantitat d'energia entre dues empreses per semblar més exitoses i aconseguir el 10% de negociació comercial; fins a programar un ús de línia per sobre del necessari per generar la il·lusió d'una congestió i cobrar incentius de l'estat; o passant per l'anomenat rentat de megawatts (Ricochet) on es venia l'energia a un altre estat a un preu superior per després revendre-la al preu d'importació a l'estat de Califòrnia. (Hildyard, Lohmann, & Sexton, 2012).

En resum, en molts casos la liberalització dels mercats energètics ha donat la possibilitat a les grans corporacions de constituir-se com a veraders oligopolis que controlen el mercat. Al mateix temps, perden el focus de la satisfacció del servei i dels seus clients, i prioritzen la cerca del benefici ràpid a través d'instruments financers. Inserides en aquestes dinàmiques de corrupció controlada doncs, les empreses fan ús del seu poder per maximitzar els ingressos en els seus balanços.

5. Les portes giratòries: polítics d'alt nivell d'anada, consellers d'empresa de tornada.

La secularitat i la separació de poders són, a priori, les bases de la construcció dels Estats moderns. Sembla aleshores raonable pensar que aquesta independència religió-Estat i entre els poders polític, legislatiu i judicial; hauria de ser present entre el poder públic i el privat-corporatiu donada l'elevada influència de les decisions que es prenen en l'àmbit públic que afecten directament o indirecta l'activitat del sector empresarial.

L'Estat espanyol és un cas paradigmàtic de fort vincle entre el sector públic i el sector energètic. El llistat de polítics de primera línia que han passat a formar part de les grans empreses energètiques és inacabable. En la següent taula en destaquem alguns:

Nom	Càrrec polític	Empresa	Càrrec empresa	Sous reconeguts
Felipe González Márquez	President del Govern des de 1982 fins 1996	GAS NATURAL FENOSA, S.A.	Conseller assessor des de desembre de 2010	126.500 €/any
Narcís Serra Serra	Ministre i ex Vicepresident del Govern	ENDESA, S.A.	Conseller de 2009 a 2011	
Elena Salgado Méndez	Ministre de Sanitat, Economia i Hisenda, Vicepresidenta del Govern de 2004 a 2011	CHILECTRA, S.A. participada per ENERSIS, S.A. del grup ENDESA, S.A.	Consellera de 2012 fins l'actualitat	
José María Aznar López	Ex Presidente del Gobierno 1996-2004	ENDESA, S.A.	Conseller extern des de 2011 fins l'actualitat	200.000€/any
Pedro Solbes Mira	Ministre d' Agricultura, Pesca i Alimentació; d'Economia i Vicepresident del Govern 2004-09	ENDESA, S.A.	Conseller des d'abril 2011	
Joan Majó	Ministre d'Indústria i Energia 1985-86	ENDESA, S.A.	Conseller des de setembre 2011	
Ángel Acebes Paniagua	Secretari General del PP i Ministre d'Administracions Públiques, Justícia i Interior 1999-2004	IBERDROLA,	Conseller extern	450.000€/any
Ana Palacio Valle-Lersundi	Ministre de Assumptes Exteriors i membre del Consell d'Estat en l'actualitat	Hidroeléctrica del Cantàbrico	Consellera	
Luis de Guindos	Ministre Economia i Competitivitat 2011-actualitat	ENDESA	Conseller 2012	368.000€/any
Miquel Roca i Junyent	Diputat de les Cort Generals d'Espanya de 1977 al 1995	ENDESA	Conseller 2013	
Javier Solana	Secretari General de l'OTAN 1995-99. Alt Representant d'Assumptes Exteriors de la UE Secretari General 1999-2009	ACCIONA	Conseller internacional 2009-actualitat	

Portes giratòries. Elaboració pròpia

Si ens atenim a la *Ley 53/1984*, del 26 de desembre, de *Incompatibilidades del personal al servicio de las Administraciones Públicas*, en el seu article 1.3, exercir l'activitat pròpia d'un empleat o càrrec públic és incompatible amb l'exercici de qualsevol professió, pública o privada, que pugui impedir o menyscar l'estricta compliment del deure o comprometre la imparcialitat o independència. El *Real Decreto 598/1985*, de 30 d'abril, de *Incompatibilidades del Personal al servicio de la Administración del Estado, de la Seguridad Social y de los Entes, Organismos y Empresas dependientes* prohibeix l'exercici de les activitats privades relacionades amb els assumptes en els quals s'intervé en el sector públic o s'ha intervingut en els dos últims anys. De fet, els ex alts càrrecs polítics són retribuïts amb un 80% del seu sou en aquest període.

Malgrat la llei habilita aquest trànsit públic-privat, o a l'inrevés, amb una treva de dos anys, no deixa de sorprendre la quantitat de polítics que han tingut les màximes responsabilitats en l'Estat i que ara formen part del sector energètic, especialment l'elèctric. Les grans corporacions requereixen de la primera línia política una gran quantitat de "consells" i, sobretot, la seva cartera d'influències.

Podem esmentar un cas on es pot considerar que es creuen línies vermelles. Elena Salgado Méndez, ex ministra de Sanitat, ex Ministra d'Economia i Hisenda, ex Vicepresidenta del Govern; va ser nominada Consellera de l'empresa elèctrica CHILECTRA, S.A. participada per ENERSIS, S.A. i a la vegada per ENDESA, el 26 d'abril de 2012. Salgado va deixar el seu càrrec de Ministra d'Economia i Hisenda el 21 de desembre de 2011. És a dir, només va trigar 4 mesos en ser contractada. La ex Ministra va demanar l'autorització el dia 23 de gener de 2013 i li va ser concedida per l'Oficina de Conflictes d'Interessos, depenent del Ministeri de Administracions Públiques, aduint que l'activitat es realitzaria fora de l'Estat espanyol.

Per aquests i altres motius, la Plataforma por un Nuevo Modelo Energético va presentar una denúncia (2013) davant la Fiscalia Especial contra la corrupció el passat 5 de juny de 2013, demanant que es determinés si existien vincles entre els polítics i les grans empreses elèctriques que hagin derivat en tràfic d'influències i/o prevaricació.

6. El futur del sector enegètic: projectant corrupció.

Com hem vist en els 3 casos, el sector de l'energia, per la seva importància estratègica i pel volum de diners que mobilitza, no s'escapa de les dinàmiques de corrupció en els diferents segments d'activitat.

En primer lloc, la geopolítica de l'energia fòssil implica el desplegament i la relació amb governs corruptes, on l'importador del recurs energètic legitima el frau, acceptant-lo i/o beneficiant-se, per al seu interès en el recurs.

En segon lloc tenim que la liberalització dels mercats energètics i la lògica financera, empeny, facilita i dona poder a les grans empreses per manipular preus i subordinar la satisfacció del servei.

Finalment, les portes giratòries: polítics d'alt nivell d'anada i consellers de grans empreses de tornada; un trànsit d'influències que traspassa la desitjable independència entre poder públic i corporatiu.

Malauradament, com dèiem a l'inici de l'article, aquests fets no són puntuals, són dinàmiques integrades i contingudes en el model energètic global, i la projecció futura no preveu una millora d'aquestes condicions. El model energètic actual és un model centralitzat, no només per la producció d'energia, sinó perquè concentra el poder en poques mans, dificultant així un control democràtic que permeti obrir la "caixa negra" i acabar amb les pràctiques fraudulentas que finalment afecten els ciutadans i ciutadanes d'arreu, tant en els països productors-exportadors, com en els importadors-consumidors.

Bibliografia

U4 Anticorruption Research Center. (s.f.). *Controlled and uncontrolled corruption*. Recuperado el 6 de 10 de 2014, de U4 Anticorruption Research Center: <http://www.u4.no/>

Coalson, R. (2 / Gener / 2013). Azerbaijani President Aliyev Named Corruption's 'Person Of The Year'.

European Comission. (octubre / 2013). *European Comission Energy*. Consultat el 6 / octubre / 2014, a http://ec.europa.eu/energy/infrastructure/pci/pci_en.htm

Gillies, A. (2009). *Reforming corruption out of Nigerian oil? Part one: Mapping corruption risks in oil sector governance*. Cambirdge: CMI, CHR. Michelsen Institute.

Hildyard, N., Lohmann, L., & Sexton, S. (2012). *Energy Security? for whom? for what?* Dorset: The Corner House.

Johnson, E., & Martini, M. (2012). *Corruption trends in the Middle East and North Africa Region (2007-2011)*. Transparency International.

Piergiorgio, M. S. (03 / agost / 2012). Historia de la corrupción. *La Vanguardia*.

Plataforma por un Nuevo Modelo Energético. (3 / juny / 2013). *avaaz*. Consultat el 6 / octubre / 2014, a http://avaazimages.s3.amazonaws.com/Texto_integro_de_la_denuncia.pdf

Revenue Watch. (2012). *Revenue Watch*. Consultat el 6 / 10 / 2014, a <http://data.revenuewatch.org/eiti/about.php>

UE. (2013). *Energy in figures*. Luxemburg: Publications Office of the European Union.